

Piotr Sulewski

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

SPOSOBY DYWERSYFIKACJI DOCHODU W NISKOTOWAROWYCH GOSPODARSTWACH ROLNYCH

WAYS OF INCOME DIVERSIFICATION IN SEMI-SUBSISTENCE FARMS

Słowa kluczowe: gospodarstwa niskotowarowe, dochód rolniczy, strategie dywersyfikacji dochodu

Key words: semi-subsistence farm, farm income, strategies of farm income diversification

Synopsis. Poddano analizie sposoby dywersyfikacji dochodu w grupie 175 gospodarstw niskotowarowych. Zdecydowana większość badanych gospodarstw uzupełniała dochody rolnicze innymi źródłami. Najczęstszą formą dywersyfikacji okazało się korzystanie ze świadczeń socjalnych i podejmowanie pracy poza gospodarstwem. Nieliczni rolnicy prowadzili działalność pozarolniczą. Pomimo, iż większość gospodarstw miała co najmniej jedno, inne źródło dochodu, to udział dochodów z gospodarstwa stanowił ponad połowę w strukturze dochodu dyspozycyjnego.

Wstęp

Małe gospodarstwa rolne stanowią w polskim sektorze rolnym grupę dominującą. Nie istnieje jednoznaczna definicja określająca granice fizycznej wielkości takich jednostek. Objęcie polskiego rolnictwa zasadami wspólnej polityki rolnej i wdrożenie pomocy finansowej dla gospodarstw o małym potencjale ekonomicznym, przyczyniło się do upowszechnienia definicji gospodarstwa niskotowarowego. Zgodnie z założeniami PROW pojęcie to dotyczy gospodarstw o wielkości ekonomicznej 2-4 ESU. Według danych GUS w 2007 r. gospodarstw takich było 13%, a gospodarstw w przedziale 0-2 ESU aż 68%. Łącznie te dwie grupy użytkowały 33% użytków rolnych [Charakterystyka gospodarstw... 2007]. Charakteryzowały się one jednocześnie najniższym poziomem dochodów rolniczych i znikomymi szansami rozwojowymi [Sulewski, Kłoczko-Gajewska 2010, Dzun, Józwiak 2008].

Warto podkreślić, że problem względnie niskich dochodów w małych gospodarstwach rolnych nie dotyczy tylko Polski, przy tym należy wziąć pod uwagę, iż określenia mały lub duży mogą być różnie interpretowane przez różnych autorów. Według van Everdingen'a [Meert i in. 2005] 23% rolniczych gospodarstw domowych w Holandii miało w 1999 roku dochody poniżej progu ubóstwa, przy tym próg ten określono jako 20 000 euro na rok (dochód niezbędny do utrzymania dwuosobowej rodziny bez dzieci). W Belgii natomiast w 2001 roku takich gospodarstw było 31% [Van Hecke za Meert i in. 2005]. Zdaniem Meert dwie główne przyczyny niskich dochodów w małych gospodarstwach rolnych to: mała skala produkcji lub niedostosowanie jej do wymagań rynku iniewłaściwe zarządzanie finansami gospodarstwa.

Niski potencjał ekonomiczny (małe zasoby kapitału i ziemi) sprawia, że często jedyną szansą na zapewnienie godziwych warunków życia pozostaje poszukiwanie nowych źródeł dochodu. Podstawowe strategie stosowane przez rolników w małych gospodarstwach w takiej sytuacji prowadzą się do kilku rodzajów działań [Bowler, Libery 1992 za Meert i in. 2005], tj.:

- próby utrzymania gospodarstwa jako głównego źródła dochodu – możliwe są dwa warianty tej strategii: pierwszy to kontynuowanie działalności rolniczej w dotychczasowej formie; drugi to dywersyfikacja działalności w obrębie gospodarstwa z wykorzystaniem jego zasobów,
- dywersyfikacja w kierunku nierolniczym – możliwe warianty tej strategii to: dywersyfikacja przez restrukturyzację (przekształceniem posiadanych zasobów do wykorzystania w działalności nierolniczych, np. przetwarzanie produktów rolnych, agroturystyka, bezpośrednia sprzedaż produktów), dywersyfikacja źródeł dochodu (podjęcie pracy poza gospodarstwem lub rozpoczęcie działalności gospodarczej niezwiązanej z gospodarstwem),
- marginalizacja działalności gospodarstwa – ograniczenie aktywności gospodarstwa w wyniku podjęcia pracy poza nim lub w sytuacji pozyskania socjalnych źródeł dochodu.

Dobór obiektów i metodyka badań

Podstawowym celem pracy było określenie sposobów dywersyfikacji dochodu stosowanych w gospodarstwach niskotowarowych. Badaniami¹ objęto zbiorowość 175 gospodarstw niskotowarowych z terenu województwa świętokrzyskiego i wielkopolskiego. Gospodarstwa wybrane zostały metodą losowania wielostopniowego (w pierwszym etapie zespołowego o równych prawdopodobieństwach, a następnie losowania prostego bezzwrotnego) spośród jednostek o wielkości ekonomicznej 2-4 ESU². Po celowym wybraniu regionów i powiatów wylosowano wsie, w których doradcy z odr przeprowadzili wywiady z losowo wybranymi rolnikami. Badania przeprowadzono w 2007 roku, a podstawowym narzędziem był kwestionariusz wywiadu kierowanego. W pracy posłużono się analizą tabelaryczną i opisową.

Wyniki

Badana zbiorowość gospodarstw niskotowarowych charakteryzowała się zróżnicowanym potencjałem produkcyjnym i sytuacją rodzinną (tab. 1). Przeciętna powierzchnia gospodarstwa wynosiła 6,5 ha, przy tym minimalnie było to 0,8 ha, a maksymalnie ponad 22 ha. Dochód rolniczy brutto³ kształtował się w granicach od -2804 zł do maksymalnie ponad 90 tys. zł na gospodarstwo⁴. Przeciętnie było to nieco ponad 21 tys. zł, a jedynie 1/4 zbiorowości osiągnęła wynik powyżej 27 tys. zł. Udział dochodu rolniczego w dochodach dyspozycyjnych⁵ kształtował się średnio na poziomie 57%, przy czym mediana wynosiła 62%, co wskazuje na duże znaczenie dochodów rolniczych w badanej zbiorowości. Wyraźnie różnice zaobserwowano również pod względem wysokości dochodu dyspozycyjnego przypadającego na gospodarstwo i jedną osobę w rodzinie. Kategoria ta szczególnie ważna jest w gospodarstwach niskotowarowych, których skala produkcji nie pozwala zapewnić satysfakcjonującego poziomu dochodu z gospodarstwa. W badanej grupie przeciętny dochód na rodzinę wyniósł nieco ponad 38 tys. zł, co w przeliczeniu na jedną osobę w rodzinie dawało ponad 10 tys. zł rocznie. Warto jednak podkreślić, iż jedynie w połowie gospodarstw na osobę przypadało więcej niż 10,8 tys. zł rocznie, a w 1/4 było to poniżej 7,5 tys. zł.

W badanej zbiorowości gospodarstw zidentyfikowano trzy podstawowe rodzaje dywersyfikacji dochodu, a mianowicie:

Tabela 1. Podstawowe parametry charakterystyki badanych gospodarstw

Wyszczególnienie	Powierzchnia UR [ha]	Dochód rolniczy brutto [tys.zł/gospodarstwo]	Udział dochodu rolniczego brutto w dochodzie dyspozycyjnym [%]	Dochód dyspozycyjny [tys. zł]		Wiek rolnika [lata]
				na gospodarstwo	na 1 osobę w rodzinie	
Średnia	6,5	21,7	57	38,0	10,3	45
Min	0,8	-2,8	0	3,5	0,706	21
Max	22,4	92,2	100	143,7	36,1	75
Kwartyl 1	3,7	13,9	41	25,6	7,5	38
Kwartyl 2	6,3	18,7	62	34,4	10,8	45
Kwartyl 3	8,5	27,5	85	45,9	14,7	52

Źródło: opracowanie własne.

¹ Badania wykonano w ramach realizacji projektu KE (Contract 150652-2006 F1SC-DE): „Sustainability of semi-subsistence farming in new member states and acceding countries (S-Farm)”.

² Oszacowania wielkości ekonomicznej na podstawie sumy standardowych nadwyżek bezpośrednich dokonowali doradcy z odr przed rozpoczęciem wywiadu.

³ Ze względu na trudności w oszacowaniu kosztów amortyzacji w opracowaniu posłużono się kategorią dochodu rolniczego brutto (bez uwzględnienia kosztów amortyzacji). W dochodzie rolniczym brutto uwzględniono wszelkiego rodzaju subsydia kierowane do gospodarstwa rolnego.

⁴ Tak wysokie wartości występowały jednakże sporadycznie i dotyczyły gospodarstw, które skorzystały z grantów unijnych.

⁵ Przez dochód dyspozycyjny rozumie się dochód rolniczy brutto powiększony o dochody spoza gospodarstwa, tj. dochody z pracy, z transferów socjalnych (renty, emerytury, zasiłki) oraz z pozarolniczej działalności gospodarczej.

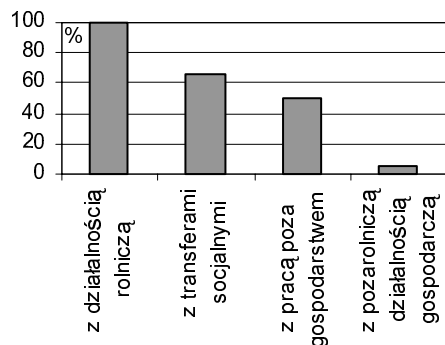
- podejmowanie pracy poza gospodarstwem rolnym,
- prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej,
- korzystanie z transferów socjalnych.

Odrębną grupę stanowiły gospodarstwa domowe utrzymujące się wyłącznie z rolnictwa. Udział gospodarstw mających poszczególne źródła dochodu przedstawiono na rysunku 1.

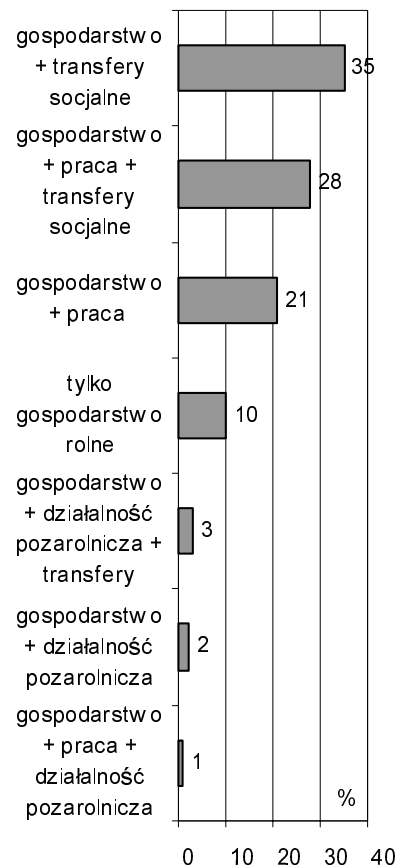
Wszystkie gospodarstwa z badanej zbiorowości prowadziły działalność rolniczą; 2/3 z nich uzyskiwało dodatkowo dochody z transferów socjalnych (renty, emerytury, pomoc socjalna), a w połowie jednostek przynajmniej jedna osoba z rodziny pracowała poza gospodarstwem rolnym. Najrzadziej występującym źródłem dochodu okazała się pozarolnicza działalność gospodarcza.

Szczegółowe informacje na temat udziału różnych kombinacji wymienionych źródeł dochodu w badanych gospodarstwach zamieszczono na rysunku 2. Najczęściej występującą sytuacją było jednoczesne uzyskiwanie dochodów z gospodarstwa rolnego i źródeł socjalnych. Dotyczyło to ponad 1/3 badanych gospodarstw. Nieco rzadziej występowała sytuacja, w której obok rolnictwa i transferów socjalnych przynajmniej jedna osoba z rodziny pracowała poza gospodarstwem. Najrzadziej występującym sposobem dywersyfikacji dochodu okazała się pozarolnicza działalność gospodarcza. Prowadziło ją w zaledwie 6% badanych jednostek, łącząc dochody z tego tytułu z innymi źródłami (gospodarstwo, transfer socjalny, praca). Gospodarstwo rolne stanowiło jedyne źródło dochodu w przypadku 10% badanych jednostek.

Pod względem wysokości dochodu dyspozycyjnego najlepszą sytuację zaobserwowano w gospodarstwach, w których obok rolnictwa prowadzono pozarolniczą działalność gospodarczą (tab. 20). W przeliczeniu na jednego członka rodziny przeciętnie najwyższy dochód wystąpił w jednostkach, w których działalność rolniczą uzupełniano pracą poza gospodarstwem. Najniższy średnio dochód dyspozycyjny, zarówno w skali gospodarstwa, jak i w przeliczeniu na 1 osobę w rodzinie odnotowano w przypadkach, w których jedynym źródłem dochodu pozostawała działalność rolnicza. W przeliczaniu na 1 osobę było to nieco ponad 8 tys. zł rocznie. Przykładowo, średni dochód do dyspozycji według GUS [Rocznik Statystyczny... 2008] w 2007 roku wynosił 9,8 tys. na osobę. Nieznacznie tylko lepsza sytuacja wystąpiła w gospodarstwach, w których uzupełnieniem dochodu rolniczego były transfer socjalne. Wyraźnie lepsze wyniki osiągnęły natomiast gospodarstwa, w których w strukturze dochodu występowała praca poza gospodarstwem. Warto zwrócić uwagę, iż w dwóch grupach o przeciętnie najniższych dochodach dyspozycyjnych dominującym źródłem dochodu było gospodarstwo rolne. W pozostałych grupach dochód

Rysunek 1. Udział gospodarstw posiadających poszczególne źródła dochodów
Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 2. Udział poszczególnych kombinacji źródeł dochodów w badanej zbiorowości
Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Wybrane elementy charakterystyki gospodarstw wg źródeł dochodu

Grupy gospodarstw wg źródeł dochodu	Dochód dyspozycyjny [tys. zł]		Wiek rolnika	Udział subsydiów w dochodzie dyspozycyjnym [%]	Struktura dochodu dyspozycyjnego [%]			
	na gospodarstwo	na osobę w rodzinie			praca poza gospodarstwem	nierolnicza dział. gospod.	transfery socjalne	dochód rolniczy
Dochód rolniczy + transfery socjalne	31,1	8,5	47	29	0	0	22	78
Dochód rolniczy + praca + transfery socjalne	45,3	11,5	41	15	39	0	18	43
Dochód rolniczy + praca	42,6	12,3	44	19	53	0	0	47
Tylko dochód rolniczy	23,0	8,3	48	33	0	0	0	100
Gospodarstwa z działalnością pozarolniczą razem*	55,0	10,7	43,6	22	6	48	6	40

* ze względu na małą liczebność wyodrębnionych grup gospodarstw posiadających w strukturze dochodu dyspozycyjnego dochody z działalności pozarolniczej w tabeli przedstawiono zagregowany wynik dla gospodarstw o następujących kombinacjach źródeł dochodu: dochody rolnicze + działalność pozarolnicza; dochody rolnicze + działalność pozarolnicza + praca poza gospodarstwem; dochody rolnicze + działalność pozarolnicza + transfery socjalne.
Źródło: opracowanie własne.

rolniczy w strukturze dochodu dyspozycyjnego nie przekraczał 50%, ale pozostawał ważnym składnikiem dochodu. W gospodarstwach o dominującym udziale dochodów rolniczych w strukturze dochodu dyspozycyjnego znacznie większe znaczenie niż przeciętnie miały także środki kierowane do gospodarstw w ramach wspólnej polityki rolnej. Ich udział w strukturze dochodu dyspozycyjnego kształtował się na poziomie około 30%, podczas gdy w gospodarstwach uzupełniających dochód rolniczy pracą i środkami socjalnymi, był o połowę niższy. Gospodarstwami o najniższym dochodzie kierowali rolnicy przeciętnie najstarsi.

W ramach przeprowadzonych badań rolnikom zadano także pytanie o przyszłość gospodarstwa w perspektywie 5-10 lat⁶. Przeciętnie tylko 9% przebadanych osób deklarowało całkowite

Tabela 3. Przyszłość badanych gospodarstw według ich właścicieli

Grupy gospodarstw według źródeł dochodu	Przyszłość gospodarstwa według rolnika [% respondentów]			
	całkowita rezygnacja	prowadzenie gospodarstwa tylko na własne potrzeby lub ograniczenie działalności	zachowanie obecnego kształtu	modernizacja lub (i) wzrost skali produkcji
Dochód rolniczy + transfery socjalne	8	18	26	48
Dochód rolniczy + praca + transfery socjalne	10	14	33	43
Dochód rolniczy + praca	5	11	35	49
Tylko dochód rolniczy	17	11	33	39
Gospodarstwa z działalnością pozarolniczą razem	0	10	30	60
Ogółem w zbiorowości	9	14	31	46

Źródło: opracowanie własne.

⁶ Pytanie miało charakter zamknięty i brzmiało: Jak Pan/Pani widzi swoje gospodarstwo za 5-10 lat. Respondenci mogli wybrać jedną z następujących odpowiedzi: 1 – rezygnacja z dalszego prowadzenia gospodarstwa, 2 – utrzymanie gospodarstwa z produkcją na własne potrzeby lub jako hobby, 3 – ograniczenie zakresu działalności, 4 – kontynuacja działalności w bieżącym kształcie lub rozmiarze, 5 – modernizacja gospodarstwa przy zachowaniu tych samych rozmiarów, 6 – rozszerzenie zakresu działalności ale bez modernizacji, 7 – rozszerzenie zakresu działalności z jednoczesną modernizacją.

zaprzestanie działalności gospodarstwa (tab. 3). Najwięcej takich osób było w grupie utrzymującej się wyłącznie z dochodów rolniczych (17%), natomiast żaden z rolników prowadzących działalność pozarolniczą nie zakładał takiego rozwiązania. Warto podkreślić, iż średnio ok. połowy badanych (46%) planowała modernizację lub (i) wzrost skali produkcji. Podobnie jak poprzednio, dwie skrajne grupy stanowiły gospodarstwa utrzymujące się wyłącznie z działalności rolniczej i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej.

Wnioski

Na podstawie wyników badań wysunięto kilka wniosków.

1. Przeprowadzone analizy wykazały, iż badana zbiorowość charakteryzowała się znacznym stopniem zróżnicowania źródeł dochodu. Jedynie niewielki odsetek badanych utrzymywał się wyłącznie z działalności rolniczej, jednak przeciętny udział dochodów rolniczych w strukturze był znaczny i przekraczał 50%. Wskazuje to, iż rolnictwo stanowi dla badanych gospodarstw ciągle ważne źródło utrzymania.
2. O znaczeniu rolnictwa w badanej zbiorowości świadczy również fakt, iż zaledwie niewielki odsetek rolników przewiduje na najbliższe lata zakończenie działalności gospodarstwa. Z punktu widzenia sektora rolnego może to oznaczać, że w najbliższych latach nie nastąpi znaczne przyspieszenie przemian strukturalnych, będących efektem przepływu zasobów ziemi z gospodarstw małych do większych.
3. Zaobserwowano znaczne zróżnicowanie sytuacji dochodowej gospodarstw domowych w zależności od struktury dochodu dyspozycyjnego. W najtrudniejszej sytuacji znajdowały się gospodarstwa, w których jedynym źródłem dochodu było gospodarstwo rolne. Oznacza to, iż dywersyfikacja źródeł dochodu w przypadku małych gospodarstw rolnych jest warunkiem niezbędnym poprawy sytuacji ekonomicznej.
4. Podkreślenia wymaga fakt, iż w ponad 60% gospodarstw sposobem uzupełnienia dochodów były transfery socjalne. Wskazuje to na znaczne uzależnienie tej części sektora rolnego od socjalnych źródeł utrzymania. Bardzo niewielu rolników stosowało natomiast aktywne sposoby dywersyfikacji dochodu, jak prowadzenie działalności innych niż rolnicze.

Literatura

- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku. 2008: GUS, Warszawa.
- Dzun W., Józwiak W.** 2008: Polskie gospodarstwa przed i po wejściu do UE. Materiały konferencyjne: Rolnictwa dziś i jutro. Białowieża 4-6 czerwca.
- Sulewski P. Kloczko-Gajewska A.** 2010: Zróżnicowanie sytuacji ekonomicznej i szans rozwojowych gospodarstw niskotowarowych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1.
- Meert H., Huylenbroeck G., Vernimmen, Bourgeois M., Hecke E.** 2005: Farm household survival strategies and diversification on marginal farms. *Jurnal of Rural Studies*, nr 21.
- Rocznik statystyczny rolnictwa 2007. 2008: GUS, Warszawa.

Summary

In the paper, ways of farm household income diversification in group of semi-subsistent farms has been presented. Only in few semi-subsistent farms the exclusive source of income was agriculture, but on average the share of farm income in disposable income was above 50%. The most frequent way of income diversification was using social transfers and part-time farming.

Adres do korespondencji:

dr inż. Piotr Sulewski
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa
tel. (22) 593 42 17
e-mail: piotr_sulewski@sggw.pl